

KRAJE A PLÁNOVÁNÍ: ČESKOSLOVENSKÁ KRAJSKÁ REFORMA Z ROKU 1949 V KONTEXTU PRODUKCE ODBORNÉHO VĚDĚNÍ V OBDOBÍ TŘETÍ REPUBLIKY (1945 – 1948)

Jan Daniel*

* Masarykova univerzita v Brně, Přírodovědecká fakulta, Geografický ústav, Kotlářská 2, 611 37 Brno, Česká republika, honzadaniel@mail.muni.cz

Administrative regions and planning: the 1949 Czechoslovak administrative reform in the context of the production of scientific knowledge during the period of the third republic (1945–1948)

The author attempts to link the research on territorial administrative division to the research on the history of geographical knowledge using the example of the 1949 Czechoslovak administrative reform. The issue of the influence of contemporary scientific knowledge on the output of the reform is discussed using the inspiring approaches of science and technological studies. Therefore the attention is not primarily paid to the approved delineation of regions, but to the expert regionalization, which became the basis for the discussion on the final delineation of regions (the so called Central Trade Union Council regionalization). The interpretation in this paper does not view the territorial administrative reform as a single act, but as a part of a wider project of the transformation of the state's space, which was closely linked to the process of the transformation of Czechoslovak society after the Second World War. In the context of the project of the transformation of state's space, a new production network of dominant knowledge was formed, when a crucial connection occurred: a linkage between planning and the issue of spatial division. Narrowing of the issue of space down to the issue of planning led to new approaches to the division of space and significantly influenced the conceptualization and representation of space and its division.

Key words: territorial administrative division, 1949 administrative reform, state socialism, history of geographical knowledge, Czechoslovakia

ÚVOD

Zatímco velké množství geografických prací, které bylo napsáno v česko-slovenském prostoru po roce 1989, se z různých úhlů pohledu věnuje procesu, jenž je nazýván postsocialistická transformace, reflexe samotného období státního socialismu zůstává mimo pozornost geografické obce. Výzkum zaměřený primárně na studium vzájemného vztahu mezi komunistickým režimem a prostorem nepatří mezi stěžejní témata české a slovenské historické geografie (viz Chrástina 2004 a Semotanová a Chromý 2012), přitom ale můžeme předpokládat, že v tomto období došlo k zásadní transformaci prostoru, a to jak v materiální, tak i v symbolické rovině. Obdobná situace panuje i v rámci historiografie, kde sice období státního socialismu představuje jedno z hlavních výzkumných témat, ale ani zde není problematika prostoru výrazně akcentována. I když jsou proměny prostoru poválečného Československa samozřejmě součástí historiografické produkce (z mnohých, z hlediska geografie podnětných – viz např. Von Arburg 2003), nikdo zatím nevěnuje otázkám produkce prostoru či politiky prostoru svoji primární pozornost. V historických studiích zabývajících se poválečným vývojem, které se mimo jiné

dotýkají prostorových otázek, nehraje prostor hlavní roli a není ani plnohodnotným aktérem, ale pouze kulisou historických událostí (pro srovnání se situací v rámci historiografie Sovětského svazu viz Baron 2007).

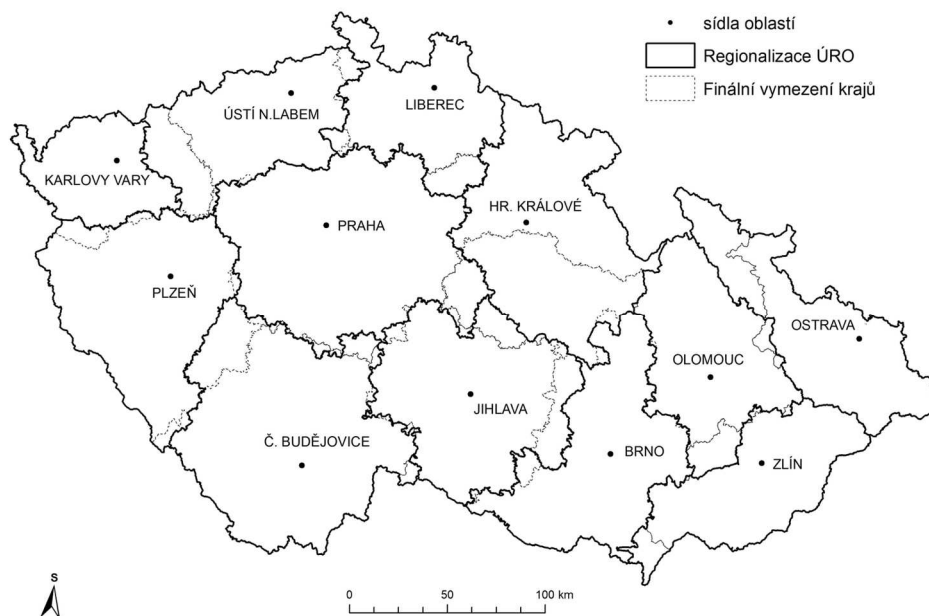
Tato studie je skromným pokusem nastíněnou situaci změnit. Pro předkládanou analýzu, jež je součástí širšího projektu, byla zvolena krajská reforma z roku 1949. Z důvodu omezeného prostoru článku a všeobecné znalosti tohoto tématu zde nebudou opakována základní fakta, omezíme se pouze na odkaz na přehledové studie k vývoji územně správního členění (viz např. Hledíková et al. 2005 a Schelle 2005). Vzhledem k primárnímu zájmu o interpretaci vztahu prostor – komunistický režim nebude reforma řešena ve své komplexnosti, ale zaměříme se především na její prostorové aspekty.

Krajská reforma z roku 1949 (Zákon 280/1948 Sb.) vznikla brzy po komunistickém převzetí moci v únoru 1948 a je tradičně interpretována jako zásadní mezník ve vývoji územně správního členění česko-slovenského prostoru, a to jak z hlediska územního vymezení, tak i z hlediska úkolů a kompetencí státní správy (viz např. Hledíková et al. 2005). Přes tento neoddiskutovatelný význam můžeme reformu označit jako opomenuté téma československé historiografie. Reforma se stala předmětem vědeckého zájmu především v rámci přehledových deskriptivních prací, jež ji popisovaly jako jednu z etap dlouhodobého vývoje územně správního členění v českém (československém) prostoru. V drtivé většině případů byl z hlediska prostorových aspektů reformy proveden pouze základní popis výsledného stavu reformy, tedy především vyjmenování změn oproti předchozímu stavu a výčet nově vzniklých územně správních jednotek.

V předkládaném článku se pokusíme aplikovat zcela jiný přístup, kdy se zaměříme na propojení výzkumu územně správního členění s výzkumem historie geografického vědění, přičemž za geografické vědění nepovažujeme pouze vědění, které vzniklo v rámci geografie jako vědní disciplíny, ale v obecné rovině jakékoliv vědění, jež je z hlediska geografie relevantní. V konkrétní rovině bude vztah krajské reformy z roku 1949 a geografického vědění řešen především z hlediska problematiky konceptualizace a reprezentace prostoru, resp. členění prostoru. Odmítnutí úzkého vymezení je v rámci našeho přístupu zcela zásadní z důvodu, že konceptualizace členění prostoru a s ní spojená reprezentace prostoru užitá v rámci krajské reformy byla, jak se budeme snažit dokázat v následujícím textu, produkována mimo geografii.

Text je inspirován přístupy využívanými ve studiích vědy a techniky (science and technological studies – STS). V rámci tohoto přístupu je vymezení krajů považováno za specifický typ geografického vědění, které ale nemá žádnou univerzální platnost a není politicky ani hodnotově neutrální, naopak, vzniklo ve zcela konkrétním čase a na konkrétních místech a na jeho tvorbě se podíleli zcela konkrétní aktéři se zcela konkrétními úmysly, a proto je naší snahou produkci tohoto vědění situovat (Livingstone 1993, pp. 1 – 32). Otázka, na kterou bude hledána odpověď, zní: „Jak byly kraje vymezeny?“, ale „Proč byly kraje vymezeny takto a ne jinak?“. V rámci zvoleného přístupu nelze jako doposud pracovat pouze s výslednou podobou reformy, ale je nutné otevřít černou skříňku (Latour 1987), tedy zjednodušeně nezkoumat výsledek, ale zaměřit se na proces vzniku. Vymezení finální podoby krajů nebyl zdaleka přímočarý proces (základní, i když vzhledem k současnému stavu poznání již ne zcela aktuální přehled viz Daniel 2013) a schválená podoba krajů vznikla složitým vyjednáváním, na kterém se podílelo více heterogenních aktérů, někdy i se zcela protichůdnými zájmy.

V rámci výzkumu procesu vzniku reformy existuje celá řada dílčích témat, která jsou zásadní pro objasnění vztahu prostor – komunistický režim. Jednou z dosud nezodpovězených a z hlediska historie geografického vědění vysoce relevantních otázek je problematika vlivu soudobého odborného vědění na realizovanou podobu reformy. Existují různé přístupy, jak zkoumat tuto problematiku, a jedním z nich může být výzkum regionalizace, jež se stala předlohou pro finální vymezení krajů. Vzhledem k výběru této možnosti se v předkládané studii nebudeme zabývat samotnou reformou, ale zaměříme pozornost na její počátek či dokonce na její „pravěk“. Nebude nás zajímat konečná územní podoba krajů a ani schvalovací proces, který tomuto vymezení předcházel, ale primárním objektem našeho zájmu bude kontext vzniku a vybrané znaky odborné regionalizace, která byla pracovníky ministerstva vnitra, jež měly přípravu reformy ve své gesci, vybrána jako podklad pro diskuzi o konečné územní podobě krajů (viz Daniel 2013). Jedná se o regionalizaci označovanou jako návrh Ústřední rady odborů (viz obr. 1, dále regionalizace ÚRO, viz Ministerstvo vnitra 1948), která vznikla v roce 1946 v kontextu realizace dvouletého hospodářského plánu (Martin 1946b) pod hlavičkou Ústřední rady odborů, přičemž na jejím vzniku měly zásadní podíl i jiné instituce, především Státní úřad plánovací (Okrouhlý 1947d).

Obr. 1. Srovnání územního vymezení regionalizace ÚRO a finálního vymezení krajů

Zdroj: Ministerstvo vnitra 1948, Zákon 280/1948, vlastní zpracování.

Poznámka: Regionalizace vznikla původně pouze pro České země a její ekvivalent pro Slovensko byl vytvořen až později. Tato skutečnost je mimo jiné zajímavým příkladem tehdejšího fungování produkce odborného vědění.

V rámci našeho přístupu ztotožňujeme regionalizaci ÚRO s dominantním odborným vědění o členění prostoru. K této interpretaci nás přivedla skutečnost, že regionalizace ÚRO byla vybrána z několika možných variant jako předloha finální

ho vymezení krajů (Daniel 2013), tedy v Latourově (1987) duchu „vyhrála“ v souboji odborného vědění, a proto může být z hlediska aktérů, kteří se zapojili do produkce krajské reformy, považována za dominantní reprezentaci „správného“ členění prostoru. Vzhledem k nezpochybnitelnému významu územně správního členění pro fungování moderního státu (obecně viz např. Bennett 1989) můžeme říci, že regionalizace ÚRO „ztělesňovala“ konceptualizaci členění prostoru, která byla akceptována všemi klíčovými aktéry. Z tohoto důvodu je dle našeho názoru její situování zásadní pro pochopení soudobého dominantního geografického vědění, protože nám může pomoci najít odpovědi na otázky typu: Jaký byl prostoru přisuzován význam z hlediska vývoje společnosti? Za jakým účelem byl prostor členěn? Jak byl odborníky a vědci konceptualizován prostor a problematika jeho členění? Jaké techniky byly využívány k reprezentaci prostoru?

Hlavním cílem příspěvku je situovat regionalizaci ÚRO, přičemž naše pozornost bude primárně zaměřena na tři problémové okruhy:

1) I když byla samotná krajská reforma uskutečněna až po únorovém převratu (přípravná fáze a schvalovací proces probíhaly od léta do prosince 1948, viz Daniel 2013), v rámci předkládané interpretace vycházíme z předpokladu, že z odborného hlediska byla reforma produktem vědění, jež se formovalo již v období třetí republiky. Zásadním argumentem pro naši interpretaci je uvedená skutečnost, že regionalizace ÚRO, odborná předloha reformy, vznikla již v roce 1946. Z tohoto důvodu se budeme na následujících stranách primárně věnovat období let 1945 až 1948. Toto konstatování se může zdát na první pohled paradoxní vzhledem k nastíněné motivaci – zkoumání vztahu komunistického režimu a prostoru. V rámci naší konceptualizace ale představuje třetí republika klíčové období pro pochopení tohoto vztahu, protože právě zde se dle našeho názoru začala formovat politika prostoru, jež byla následně uplatňována a dále rozvíjena v období státně socialistické diktatury.

2) Při snaze zasadit krajskou reformu a její odbornou předlohu v podobě regionalizace ÚRO do poválečné politiky prostoru není krajská reforma interpretována jako jednorázový akt, ale, naopak, je chápána jako součást širšího projektu, jehož cílem byla komplexní transformace státního prostoru. Tento projekt je dle našeho názoru úzce propojen s proměnou československé společnosti po druhé světové válce a jeho kořeny je možné opět vystopovat v období třetí republiky.

3) Ústřední úlohu v rámci formující se politiky prostoru zaujímal oblastní plánování, především z důvodu, že mělo usměrňovat a korigovat projekt transformace státního prostoru. Vzhledem k této fundamentální úloze mělo plánování zásadní vliv na produkci odborného vědění, především z hlediska konceptualizace a reprezentace prostoru a jeho členění.

TEORETICKÁ VÝCHODISKA

V rámci předkládané práce je nejdříve nutné představit náš přístup ke dvěma základním pojmům dále uvedeného „příběhu“, kterými jsou prostor a vědění. V případě teoretického uchopení prostoru naše úvahy vycházejí z konceptu státního prostoru (state space) a z hlediska problematiky vědění jsme čerpali inspiraci v rámci STS, přičemž se v předkládané studii snažíme aplikovat některé koncepty využívané v rámci přístupu, jenž je souhrnně nazýván jako teorie sítí-aktérů (actor-network theory – ANT).

Státní prostor

I když byl koncept státního prostoru rozpracován Brennerem a jeho spolupracovníky (Brenner 1997 a 2004 a Brenner et al. 2003) především z hlediska výzkumu proměny státního prostoru v kontextu globalizace, lze z něho, alespoň dle našeho názoru, využít základní analytické kategorie i pro výzkum předloženého tématu. Tento přístup, jenž se snaží narušit tradiční chápání vzájemného vztahu státu a prostoru, byl mimo jiné vlivy silně inspirován konceptualizací prostoru a státu rozpracovanou francouzským filosofem a sociálním vědcem Henri Lefebvrem (2001 a 2009, viz také Elden 2004 a Brenner a Elden 2009). Prostor není chápán pouze jako soubor materiálních objektů, jako pouhá předem daná inertní nádoba (container) lidských aktivit. Nejedná se tedy pouze o čistě materiální entitu, ale naopak, jeho konceptualizace je úzce propojena se společností. Mezi prostorem a společností existuje neustálá oboustranná interakce a prostor tedy můžeme považovat za mediátora a zároveň i za výsledek lidských aktivit.

V rámci zaměření studie jsou důležité dvě vlastnosti, jež jsou přisuzovány státnímu prostoru a jimiž se odlišuje od „tradičního“ pojetí prostoru. Prvním je konstatování, že prostor není apolitický (Lefebvre 2009, pp. 167 – 185, viz také Elden 2007), ale představuje jeden z výsadních „nástrojů“ státu při jeho snaze o kontrolu sociálních vztahů v rámci společnosti (Brenner 1997). Druhým je odmítnutí státnosti a neměnnosti, státní prostor je považován za dynamický element, jehož vývoj a proměny jsou úzce spojeny s vývojem a proměnou společnosti. Státní prostor (teritorium) je tedy chápán jako proces, u něhož dochází ke kontinuální transformaci (Brenner a Elden 2009).

V rámci uvedeného přístupu si nevystačíme s pouhým umístěním státu „do“ prostoru, ale vztah mezi státem a prostorem je mnohem komplexnější, přičemž lze identifikovat tři klíčové dimenze státní prostorovosti (Brenner et al. 2003 a Brenner 2004), které budou jako analytické kategorie využity v rámci dalšího textu:

1) Státní prostor v úzkém významu (state space in narrow sense) má nejbližší k tradičnímu pojetí, kdy je předmětem zájmu teritorializace státní moci, a to jak z mezinárodního (problematika státních hranic a státní suverenity), tak i z vnitrostátního hlediska (členění na menší územní jednotky a distribuce administrativní moci mezi tyto jednotky). V rámci dalšího textu bude tato dimenze spojena v obecné rovině s problematikou územně správního členění, v konkrétní rovině s předlohou krajského členění, tedy s regionalizací ÚRO.

2) Státní prostor v integrálním významu (state space in integral sense) představuje soubor státních prostorových strategií, jejichž cílem je regulace a řízení sociálních a ekonomických vztahů a procesů v prostoru. V obecné rovině lze dle našeho názoru tuto dimenzi ztotožnit s problematikou oblastního plánování, přičemž v konkrétní rovině zde bude řešena především z hlediska vlivu plánování na produkci odborného vědění a konceptualizaci a reprezentaci prostoru.

3) Státní prostor v reprezentačním významu (state space in representational sense) je spojen s různými formami diskurzivních a reprezentačních praktik, které aktivně zjednodušují komplexní realitu a vytvářejí konkrétní imaginaci státního prostoru, jež poskytuje důležitý základ pro intervence státu. V rámci studie bude tato dimenze ztotožněna s prostorovým diskurzem, který vymezoval základní mantinely, v nichž se pohybovali autoři zabývající se problematikou prostoru a jeho významu pro vývoj společnosti.

Produkce odborného vědění

Výzkum na poli historie geografie prošel v nedávné době zásadní proměnou. Zatímco tradiční práce se často vyznačovaly prezentismem a ahistorismem, v současné době se stále hojněji prosazují přístupy, jež jsou více či méně ovlivněny teoretickým a metodologickým aparátem STS (Barnes 2008b). V rámci geografie jsou přístupy inspirované STS využívány jak při výzkumu geografických aspektů vědy a produkce odborného vědění v obecné rovině (viz např. Livingstone 2003, Meusburger et al. 2010, přehled viz Powell 2007), tak i přímo při studiu historie geografie a geografického myšlení, kde za přední osobnost můžeme označit Trevora Barnese, jenž se ve svém výzkumu zabývá různými aspekty tzv. kvantitativní revoluce v geografii (viz např. Barnes 2003, 2004a, 2004b, 2006 a 2008a, Barnes a Farish 2006).

Za jeden z nejvlivnějších intelektuálních přístupů, jenž bývá řazen pod hlavičku STS, můžeme označit teorii sítí-aktérů, která se začala formovat v 80. letech 20. století a na jejíž vzniku mají zásadní podíl autoři jako Callon (1986), Latour (1987) a Law (1992). Kritické zhodnocení vývoje publikovali např. Law (2009) či Mol (2010). Tito autoři svými výzkumy zaměřenými na odhalení strategií využívaných při vytváření a šíření odborného vědění významným způsobem revidovali tradičně přijímané chápání fungování vědy. Zásadní inovací byla teze odvozená z výzkumu každodenní vědecké praxe, že odborné vědění nevzniká v mysli jednoho člověka, ale je produktem vzájemné intenzivní interakce řady lidských i materiálních (nelidských) aktérů v rámci složité heterogenní sítě (Latour 1987, pp. 247 – 257 a Law 1992). Z tohoto pohledu neexistuje žádné univerzální a ani dobré či špatné vědění. Naopak, vědění je vždy lokální a o úspěšnosti či neúspěšnosti, tedy o tom jestli bude konkrétní vědění rozšířeno a etablováno, rozhoduje pouze to, jak velkou, mocnou a stabilní síť jsou jeho tvůrci a zastánci schopni vytvořit, aby docílili všeobecné akceptace tohoto vědění jako široce uznávaného faktu (přehledově viz např. Murdoch 2006, pp. 58 – 62).

V předkládané studii nebude aplikován celý metodologický a konceptuální aparát ANT, ale pro zachycení produkce vědění o členění prostoru bude využit koncept „centra kalkulace“ (centre of calculation, viz Latour 1987, pp. 179 – 257) a koncept překladu (translation, viz Callon 1986, Latour 1987, pp. 103 – 144, Law 2006). Jako centra kalkulace jsou označována místa produkce a šíření nového vědění, přičemž výsadní postavení center kalkulace v procesu vzniku nového vědění vychází z jejich polohy v rámci koloběhu vědění (Latour 1987, pp. 219 – 223), kde plní roli uzlů (Heffernan 2000). V centrech kalkulace dochází k systematické akumulaci a mobilizaci zdrojů, k jejich vzájemnému propojení, klasifikaci, transformaci a re-reprezentaci a následně k jejich zpětnému exportu do „zbytku světa“ v podobě nového vědění, resp. nových vědeckých faktů (Jöns 2011, p. 159). Centry kalkulace se mohou stát různá místa na různých měřítkových úrovních, jako například panovnické dvory či metropole v období kolonizace (Latour 1987, pp. 215 – 223 a Bravo 1999), geografické společnosti v období první světové války (Heffernan 2000), Úřad pro strategické služby v období druhé světové války (Barnes 2006) či geografická pracoviště a plánovací instituce v období „sovětizace“ maďarské geografie (Györi a Gyuris 2015). V kontextu našeho výzkumu, tedy z hlediska produkce vědění o členění prostoru, mohou být za centra kalkulace označeny instituce, v kterých dochází k akumulaci heterogenních aktérů (osob, myšlenek, textů, map, dat, přístrojů, výsledků terénních výzkumů atd.), k jejich propojení a transformaci do podoby regionalizace prostoru a k následnému exportu

tohoto nového vědění povětšinou v podobě mapy a textu mimo tuto instituci, kde je vzniklá regionalizace dále využívána.

Centrem kalkulace se může stát pouze místo, kde je produkováno dominantní, všeobecně uznávané vědění. Jak již bylo zmíněno, o úspěchu či neúspěchu vědění rozhoduje odolnost a stabilita sítě, v níž bylo vědění vytvořeno, proto v rámci produkce odborného vědění zaujímá zásadní místo proces tvorby sítě, jenž je v terminologii ANT označován pojmem „překlad“ (Callon 1986). Během překladu dochází k zapsání nových aktérů do sítě vztahů, přičemž je nutné pomoci různých strategií a vyjednávání dosáhnout toho, aby všichni do té doby často velmi rozdílní aktéři byli zainteresováni na dosažení společného cíle, tedy aby byli všichni aktéři přesvědčeni o významu a hodnotě nového konceptu (Latour 1987, pp. 103 – 144 a Murdoch 2006, pp. 65 – 67). V průběhu překladu dochází při vyjednávání mezi jednotlivými aktéry k vytváření společného souboru definic a významů využitých pro chápání jevů, jichž se vznikající spojení týká, což může v řadě případů vést k proměně identity překládaného objektu (Law 2009, p. 145). Jako příklad úspěšného překladu, tedy úspěšného propojení do té doby rozdílných entit, jež jsou schopny po zdárném překladu efektivně fungovat společně, lze v rámci historie geografie s odvoláním na Trevora Barnese (2001) jmenovat například propojení Newtonova gravitačního zákona ze 17. století a socioekonomických dat z poloviny 20. století v sociální fyzice Williama Warntze či zapojení problematiky obchodu, jenž byl do té doby exkluzivní doménou ekonomů, do geografické perspektivy u George Chisholma v kontextu zrodu ekonomické geografie.

Při vytváření, šíření a stabilizaci vědění je v rámci ANT přisuzována významná úloha materiálním objektům, jako jsou například statistická data, mapy či vědecké publikace. Zásadní význam je spojován s jejich vlastnostmi, především se stálostí zapsaného vědění, snadnou kombinovatelností s jinými zdroji a přenositelností v prostoru a čase (Latour je nazývá *immutable and combinable mobiles*, viz Latour 1987, pp. 223 – 228). Z tohoto důvodu bude v předkládaném textu využit rozsáhlý korpus odborných studií zabývajících se otázkou územního členění Československa či blízkými a úzce propojenými problémy, které vznikly v období roků 1945 až 1949 s přesahy na obě strany časové osy. Samozřejmě se s velkou pravděpodobností nejedná o vyčerpávající korpus, ale přesto si dovolueme tvrdit, že na jeho základě lze zachytit produkci dominantního odborného vědění o členění prostoru v období třetí republiky.

POVÁLEČNÁ TRANSFORMACE PROSTORU

V rámci historiografie dochází v současnosti k revizi dosavadního široce rozšířeného pohledu na období třetí republiky. Při hodnocení tohoto krátkého období mezi koncem druhé světové války v květnu 1945 a počátkem státně socialistické diktatury v únoru 1948 přestává být využívána interpretace, která vnímala třetí republiku buď jako bezvýznamné období mezi dvěma totalitami, nebo jako neúspěšný pokus o znovuoobnovení prvorepublikové demokracie spojený s nerovným a předem ztraceným zápasem mezi demokracií a totalitou o budoucí politické směřování poválečného Československa. Naopak, začíná být na něj pohlíženo jako na období s vlastní dynamikou, které v roce 1945 nemělo předem jasně stanovený konec v komunistickém převzetí moci a které v rámci československých dějin nestojí osamoceně, ale bylo determinováno předchozím vývojem, především proměnou společnosti v „pomnichovském“ období, ale i některými strukturálními znaky první

republiky, a mělo formující vliv na následující období státně socialistické diktatury (Brenner 2015, především pp. 19 – 24).

V rámci této interpretace přestává být rok 1948 považován za zcela zásadní mezník oddělující od sebe dvě strukturálně a kvalitativně odlišné éry (ke kritice tohoto přístupu viz Spurný 2011, pp. 10 – 12). Autoři, kteří tento přístup využívají, se snaží na procesech především sociální povahy, ať již se jedná o postavení národnostních menšin v poválečném Československu (Spurný 2011) či formování sociálního státu v tomtéž období (Rákosník 2010b), poukázat na skutečnost, že i přes nezpochybnitelnou a zásadní politickou změnu existovala v případě těchto procesů kontinuita mezi vývojem v období třetí republiky a následujícím obdobím státně socialistické diktatury.

Obdobný přístup je z hlediska naší interpretace nutné využít i při výzkumu vztahu komunistického režimu a prostoru, protože, dle našeho názoru, politika prostoru založená na plánování a s ní úzce propojená produkce odborného vědění, jež se konstituovala v období třetí republiky, byla dále uplatňována a rozvíjena v období státně socialistické diktatury.

Náš předpoklad nevychází pouze ze skutečnosti, že krajská reforma z roku 1949 byla vzhledem k využití regionalizace ÚRO produktem odborného vědění, jež se formovalo již v období třetí republiky, ale je spojen i s tezí obecnější povahy. Jestliže na krajskou reformu z roku 1949 nahlédneme optikou politiky prostoru a produkce odborného vědění, nelze krajskou reformu považovat za jednorázový akt, ale je nutné ji zasadit do rámce širšího projektu transformace státního prostoru, který byl úzce propojen s procesem proměny československé společnosti po konci druhé světové války. I když v převládajícím výkladu poválečné historie bývá komplexní proměna společnosti primárně spojována až s nástupem diktatury KSČ (kritika viz Spurný 2011, p. 10), její počátky můžeme identifikovat již v období třetí republiky, kdy v důsledku předchozího vývoje (k interpretaci tohoto kontextu viz Rákosník 2010a) došlo k zásadní transformaci v sociální (národnostní a sociální homogenizace), hospodářské (znárodnění a plánování), politické (zjednodušení politického systému, neexistence opozice, všeobecný posun „doleva“) i mentální (kolektivní zkušenost s hospodářskou krizí, Mnichovem a okupací) rovině (podrobně Brenner 2015, především pp. 39 – 43).

V rámci naší interpretace tato proměna společnosti, jež pokračovala i v období státně socialistické diktatury, probíhala ve vzájemné interakci s proměnou státního prostoru, proto je nutné na tyto dva procesy nahlížet v úzkém propojení. Vzájemný vztah proměny společnosti a prostoru po konci druhé světové války je v odborné literatuře poměrně hojně reflektován z hlediska různých aspektů vývoje pohraničí českých zemí v kontextu vysídlení německy mluvícího obyvatelstva, které bývá někdy označováno jako laboratoř tvorby nové společnosti (viz Spurný 2010, podrobněji Spurný 2011, především pp. 37 – 41, k přehledu bádání o proměně pohraničí českých zemí viz např. Von Arburg a Staněk 2010).

Dle našeho názoru ale nelze transformaci stávajícího a produkci nového prostoru omezit pouze na pohraničí, ale je nutné věnovat pozornost státnímu prostoru jako celku, přičemž snahy o jeho transformaci můžeme identifikovat ve všech třech zmíněných dimenzích, jež byly spolu úzce propojeny a je nutné je promýšlet společně. Diskurzivní rovina (státní prostor v reprezentačním významu) se v poválečné době vyznačovala konsensuálním zavrnutím předválečného vývoje a vytvořením dominantní představy o nutnosti stávající situaci změnit a vytvořit nový pro-

stor, který bude odpovídat podmínkám a požadavkům nové společnosti. V této imaginaci hrálo ústřední roli plánování (státní prostor v integrálním významu), které se mělo za pomoci racionálního řízení a usměrňování hospodářských a sociálních vztahů v prostoru stát tvůrcem nové prostorové konfigurace společnosti. Projekt tvorby nového prostoru byl spojen s požadavkem na vytvoření územního členění státu (státní prostor v úzkém významu), jež by odpovídalo požadavkům na efektivní plánování a tím umožnilo úspěšné naplnění prostorové imaginace o vzniku nového socialistického prostoru.

V následujících třech částech nebude transformace prostoru řešena ve své komplexnosti, ale primárně se zaměříme na oboustranný vztah mezi transformací prostoru a produkcí odborného vědění. Nejdříve budou představeny základní znaky prostorového diskurzu, následně se zaměříme na zachycení vlivu plánování na proměnu sítě produkce odborného prostorového vědění a v poslední části se pokusíme na základě soudobého hodnocení regionalizace ÚRO identifikovat dle našeho názoru zásadní znaky konceptualizace a reprezentace prostoru a jeho členění v období třetí republiky.

Diskurz o prostoru

Zásadní příspěvek k poznání politických diskurzů třetí republiky přináší Brenner (2015), která na základě detailního rozboru soudobé publicistické produkce rozkrývá tehdejší imaginaci reality a zároveň mapuje „pole vyslovitelného“ a utváření hranic tohoto pole. Jedním z fundamentálních znaků poválečných diskurzů bylo odmítnutí předchozího politického, sociálního a hospodářského vývoje. Konsensuální kritika liberální demokracie a kapitalismu, jež byla utvářena jednak traumatickými kolektivními zkušenostmi s velkou hospodářskou krizí, Mnichovem a nacistickou okupací a jednak velmi pozitivním poválečným vnímáním Sovětského svazu (podrobně viz Rákosník 2010b, pp. 71 – 81), vedla k přesvědčení, že je nutné provést dalekosáhlé společenské změny a vytvořit novou formu organizace společnosti (Brenner 2015).

Z této imaginace vycházel i diskurz o prostoru, a proto problematika prostoru byla nazírána skrze projekt tvorby nové společnosti. Jako základní charakteristiku prostorového diskurzu mohou označit všeobecně přijímaný konsensus o nutnosti zavrhnout kapitalistickou organizaci prostoru a vytvořit nový prostor, jehož vlastnosti a charakteristiky budou v souladu s potřebami a požadavky nové socialistické společnosti (viz např. Maiwald 1945, Kobzár 1946, Okrouhlý 1946, Hušek 1947, Domanský 1948, Hruška 1948 či Řípa 1948). V obecné rovině byla základem prostorového diskurzu imaginace existence dvou odlišných a zcela protikladných prostorů, resp. prostorových konfigurací společnosti, přičemž těmto prostorům byla na soudobé hodnotící škále přiřazena zcela opačná znaménka.

Dichotomické dělení prostoru na „špatný“ kapitalistický a „správný“ socialistický bylo zdůrazňováno především z hlediska hospodářských a sociálních problémů, v konkrétní rovině souviselo s otázkou rozmístění hospodářské výroby a nerovnoměrným rozvojem jednotlivých regionů v rámci Československa (viz např. Maiwald 1945, Kratochvíl 1946a, Okrouhlý 1947a, 1948b, Mereda 1948). Důraz na hospodářské a sekundárně i sociální otázky byl typickým znakem prostorového diskurzu a měl velký vliv i na zbylé dvě dimenze státního prostoru. Z tohoto důvodu zaujímalo ústřední postavení v rámci komplexní transformace státního prostoru plánování, kterému obdobně jako u proměny společnosti (viz např. Frejka 1947) byla připisována zcela nezastupitelná role, protože bez plánování nemohlo být do-

saženo vytvoření nového prostoru. Plánování bylo považováno za hlavní nástroj, jenž měl proměnit soudobý „nevyhovující“ stav a vytvořit moderní a zcela racionální prostor, který by sloužil jako rámec pro hospodářskou, sociální a kulturní modernizaci společnosti. Plánování bylo chápáno jako pojitko mezi vědou a praxí, jako „vědecký postup k dosažení socialistických cílů“ (Mereda 1948, p. 285). Z tohoto důvodu byl celý plánovací proces explicitně či implicitně spojován s maximální možnou mírou racionality, která měla eliminovat jakékoliv subjektivní zásahy, jež byly typické pro kapitalistický prostor (Maiwald 1945 a Hušek 1947). Cíle, kterých mělo být pomocí plánování dosaženo, měly odpovídat předem jasně a přesně stanoveným kritériím „správného“ či požadovaného vývoje společnosti, jež by vycházely ze zcela racionální a vědecké analýzy sociální a hospodářské situace a predikce jejího dalšího vývoje (Kobzár 1946, Kratochvil 1946a, Martin 1946b, Jelínek 1947, Okrouhlý 1947b, 1947c, 1948b a Mereda 1948).

Vliv plánování na produkci odborného vědění

Stručně představený poválečný diskurz zaujímal zásadní postavení v projektu transformace prostoru, protože vytvářel novou imaginaci prostoru a jeho významu pro vývoj společnosti, jež měla zásadní vliv na produkci odborného vědění. V kontextu transformace státního prostoru se vytvářela nová síť produkce vědění, přičemž mezi novým diskurzem a novou sítí byl oboustranný vztah, diskurz spoluvytvářel síť a síť spoluvytvářela diskurz. Produkce odborného prostorového vědění se striktně pohybovala v mantinelech vytvářených soudobým prostorovým diskurzem a neobjevovaly se názory vně stanovené hranice, zároveň ale odborné vědění tento prostorový diskurz spoluvytvářelo a zesilovalo jeho dominanci.

Formování nové sítě produkce prostorového vědění bylo spojeno se vznikem nových center kalkulace, což považujeme v rámci předkládané interpretace za zásadní událost v kontextu historie geografického vědění. I když byla ve svých počátcích problematika regionálního členění Československa řešena mimo „oficiální geografii“ (Korčák 1958, p. 21), můžeme dle našeho názoru konstatovat, že produkce odborného vědění o členění prostoru byla v období první republiky zcela ovládána geografy. Dvě regionalizace (Dědina 1929 a Korčák 1934), jež lze v předválečném kontextu označit za dominantní, sice institucionálně vznikly mimo geografická pracoviště, Korčákova ve Státním úřadu statistickém a Dědina pod hlavičkou Masarykovy akademie práce, ale pod oběma byli podepsáni geografové, členové Československé společnosti zeměpisné (ČSSZ), a obě se etablovaly skrze struktury této společnosti. V prvním případě byly zásadní články primárně publikovány ve Sborníku ČSSZ (Dědina 1921, 1927 a 1929) a v případě druhém byl koncept poprvé představen (Korčák 1933) a následně diskutován (Korčák 1936 a 1938) v rámci konferencí ČSSZ. Z tohoto pohledu může být dle našeho názoru za předválečné centrum kalkulace, tedy za místo produkce dominantního vědění o členění prostoru, označena ČSSZ.

Tato situace se ale výrazně změnila po druhé světové válce, kdy v kontextu transformace státního prostoru byla vytvořena nová dominantní síť produkce vědění o členění prostoru. Vzhledem k ústřední roli, jež byla přikládána plánování, došlo v rámci nové sítě k zásadnímu překladu, k propojení plánování s problematikou členění prostoru. Z tohoto pohledu lze jako nová centra kalkulace identifikovat instituce, jež se věnovaly problematice oblastního plánování, především Státní úřad plánovací (viz např. Okrouhlý 1948b). Geografové ztratili svoje výsadní postavení a hlavní roli při produkci odborného vědění o členění prostoru zaujali odborníci

zabývající se oblastním plánováním, tedy lidé, jež můžeme označit jako „techniky prostoru“ (Murdoch 2006). Na několik let přestalo být vědění produkované geografů v otázce členění prostoru relevantní a v souladu s Korčákem (1958, p. 31) můžeme za první významný poválečný geografický příspěvek k problematice regionalizace Československa označit až studii Blažka (1954) z první poloviny 50. let. Tato skutečnost ale neznamená, že by geografové stáli mimo novou síť, naopak, byli do ní taktéž zapsáni a svojí produkcí ji podporovali a tím přispívali k její stabilizaci (viz např. Hruška 1951).

Na tomto místě je nutné zdůraznit, že tvorba nové sítě a uplatnění nového vědění v praxi nebyla jednoduchým a jednosměrným procesem s předem jasně předvídatelným výsledkem. Oblastní plánování nelze v této době v žádném případě označit za etablované, problematika oblastního plánování byla řešena za pochodu v kontextu institucionalizace resortního plánování v rámci dvouletého a pětiletého hospodářského plánu. Akceptace a aplikace nového vědění nebyla vždy bezproblémová především z důvodu, že si oblastní plánování muselo neustále vyjasňovat a vyjednávat své pozice s resortním plánováním, protože v některých případech stály zájmy „horizontálního“ (oblastního) a „vertikálního“ (resortního) plánování ve vzájemném rozporu. (K nevyjasněnému vztahu mezi oblastním a resortním plánováním viz např. Frejka 1946, Martin 1946a, Formánek 1947 nebo Okrouhlý 1948b).

Zmíněné propojení plánování a prostoru zásadním způsobem ovlivnilo produkci odborného vědění, kdy na prostor bylo nahlíženo primárně optikou plánování. Zúžení problematiky prostoru pouze na otázku plánování vedlo k novým přístupům k členění prostoru a mělo zásadní vliv na konceptualizaci a reprezentaci prostoru a jeho členění. Aplikace tohoto přístupu, který se zformoval v období třetí republiky, dle našeho názoru výrazným způsobem ovlivnila produkci odborného prostorového vědění i v období státně socialistické diktatury, kde – ať již explicitně či implicitně – prostor byl dominantně spojován s otázkami plánování či v obecnější rovině s problematikou hospodářského vývoje (ke srovnání s vývojem v Maďarsku viz Gyuris a Györi 2013).

Novým účelem regionalizace bylo vytvoření územních jednotek, které by bylo možné využít pro potřeby oblastního plánování, region byl tedy chápán jako nástroj, pomocí něhož mělo plánování dosáhnout svých cílů. V obecné rovině se hlavním kritériem pro hodnocení „dobrého“ či „špatného“ členění prostoru stala otázka vhodnosti z hlediska potřeb a cílů oblastního plánování.

Při výběru územních jednotek, jež by byly vhodné pro účely oblastního plánování, byly diskutovány tři základní možnosti. První možností bylo využití stávající struktury územně správního členění. V tomto případě ale panoval všeobecný konsensus, že se nejedná o akceptovatelné řešení, protože dle převládajícího názoru mohlo oblastní plánování správně fungovat pouze při aplikaci na územní jednotky větší než správní okresy a menší než země (Martin 1946a, 1946b, Šulc 1946, Jelínek 1947, Řípa 1948 a Okrouhlý 1948b).

Druhou možností bylo využití některé z prvorepublikových regionalizací, z nichž nejčastěji bylo zmiňováno župní zřízení, volební kraje a „Korčákova regionalizace“ (Korčák 1934). Tyto regionalizace vstupovaly do poválečné produkce odborného vědění jako ne-lidští aktéři, přičemž ale při jejich zápisu do sítě došlo k překladačkému, k proměně jejich identity, protože v poválečné době byly tyto regionalizace hodnoceny striktně z hlediska vhodnosti či nevhodnosti pro potřeby plánování (viz např. Martin 1946a, Šulc 1946, Okrouhlý 1947d a Řípa 1948). I když na papí-

ře vypadaly vizuálně stále stejně (immutable and combinable mobiles, viz Latour 1987, pp. 223 – 228), byly jim přisuzovány jiné významy, byly hodnoceny v jiném kontextu a za jiným účelem než v době svého vzniku. Zatímco župy a volební kraje byly hodnoceny jako zcela nepoužitelné (např. Okrouhlý 1947d a Řípa 1948), ke Korčákově regionalizaci existoval ambivalentní vztah. Většina autorů uznávala význam a kvalitu Korčákovy práce, ale až na výjimky (Šulc 1946) se k její přímé aplikaci pro plánovací účely stavěla skepticky. Zároveň ji ale považovali za nejzásadnější práci k problematice regionalizace československého prostoru, a proto se stala základem pro některé poválečné návrhy členění území (ke snaze využít upravenou Korčákovu regionalizaci jako jednu z možných variant krajského zřízení viz Daniel 2013) a i autoři regionalizace ÚRO se touto prací inspirovali (Okrouhlý 1947d a Vojnar 1947).

Vzhledem k odmítnutí přímého využití předválečného vědění pro účely oblastního plánování byla využita třetí možnost, kterou bylo vytvoření nové regionalizace. Jestliže panoval všeobecný konsensus o nutnosti vzniku této regionalizace, názory na to, jak má vypadat, se ale rozcházely. Z tohoto důvodu vzniklo v období 1945 až 1949 nezávisle na sobě několik navzájem si konkurujících regionalizací (přehled nejvýznamnějších viz Daniel 2013). Nakonec souboj o dominantní formu vědění o členění prostoru vyhrála regionalizace ÚRO, která, jak již bylo uvedeno, se stala předlohou pro krajskou reformu. Její prosazení nesouvisí s faktem, že ostatní regionalizace byly horší či méně vhodné, ale s faktem, že byla vytvořena v nejsilnější a nejstabilnější síti.

Regionalizace ÚRO

Etablování sítě, v níž vznikla regionalizace ÚRO, je výrazně spojeno se jménem Jaroslava Okrouhlého, pracovníka Státního úřadu plánovacího. I když není z prostudovaných materiálů zcela jasné, jaký měl Okrouhlý podíl na vzniku této regionalizace, stal se jejím nejvýznamnějším či nejviditelnějším propagátorem, o čemž mimo jiné svědčí fakt, že posouzení varianty ÚRO v přípravné fázi krajské reformy (Ministerstvo vnitra 1948) bylo provedeno na základě série jeho článků v Novém hospodářství (Okrouhlý 1947c, 1947d a 1947e). Okrouhlého můžeme v námi sledovaném období považovat za nejaktivnějšího odborníka jak v produkci teoretických a metodologických publikací o oblastním plánování (souhrnně viz Okrouhlý 1948b), tak i při zavádění oblastního plánování do praxe. Mimo jiné se podílel na vymezení tzv. hospodářsky slabých krajů (Okrouhlý 1947a), které byly vytvořeny v rámci dvouletého hospodářského plánu (Zákon 192/1946 Sb.) a můžeme je považovat za jeden z prvních významných pokusů o transformaci státního prostoru. Hlavním deklarovaným cílem tohoto projektu bylo pomocí objektivně stanovených kritérií, založených na statistické analýze, vymezit hospodářsky problémové oblasti v českých zemích a následně v nich prostřednictvím alokace průmyslových závodů ovlivnit hospodářský, sociální a kulturní vývoj (základní přehled viz Verbík 1980).

Vzhledem ke skutečnosti, že J. Okrouhlý zaujímal v rámci „vítězné“ sítě ústřední postavení, lze dle našeho názoru na základě Okrouhlého textů zrekonstruovat soudobé dominantní vědění o členění prostoru, přičemž se zde zaměříme na dva problémové okruhy, které jsou podle nás z hlediska konceptualizace a reprezentace členění prostoru klíčové, a to na požadované charakteristiky vymezených regionů a na problematiku reprezentace prostoru za pomoci statistických dat.

Konceptualizace „dobře“ uspořádaného prostoru se formovala striktně v manti-nelech vytvářených soudobým prostorovým diskurzem a neobjevovaly se názory vně stanovené hranice. I když existovaly rozdílné, někdy až protichůdné názory na konkrétní podobu „dobře“ uspořádaného prostoru (viz např. polemika mezi Maiwaldem 1945 a Blažkem 1946 či mezi Šulcem 1946 a Martinem 1946a), všichni zúčastnění aktéři vycházeli z teze o nutnosti zavrhnout existující stav a vytvořit novou konfiguraci prostoru. Z tohoto důvodu se v rámci dominantního vědění pro-sadil názor, že úkolem oblastního plánování je náprava škod vzniklých v období kapitalismu, především z hlediska nerovnoměrného hospodářského a sociálního rozvoje jednotlivých částí Československa. (Okrouhlý 1946, 1947a, 1947b, 1948a, 1948b, 1948c, 1948d a 1948e, viz také např. Maiwald 1945, Kratochvíl 1946b, Hu-šek 1947 a Mereda 1948). Vzhledem k tomuto úkolu byla za hlavní cíl oblastního plánování považována nivelizace kvality života na celém území státu (viz přede-vším Okrouhlý 1947a, Okrouhlý 1947b), čehož mělo být dosaženo plánovitým vy-rovnáváním sociálních a hospodářských deformací způsobených předchozím vývo-jem (Okrouhlý 1947d). Tomuto účelu měly být přizpůsobeny i nově vytvořené územní jednotky, jež se měly stát prostorovým rámcem pro oblastní plánování. K dosažení zmíněného cíle bylo dle Okrouhlého (1947e, 1948b) nutné vymezit sociálně a hospodářsky homogenní oblasti bez velkých vnitřních diferenciací, pro-tože aplikaci vnitřně stejnorodých regionů, jež by se od zbytku státu odlišovaly svým specifickým hospodářským a sociálním charakterem, považoval za zcela zá-sadní pro efektivní a racionální oblastní plánování (pro odmítnutí vymezení au-tarkických oblastí a srovnání se situací v SSSR, viz Okrouhlý 1947c).

Vnitřní populační, sociální a hospodářská homogenita byla pro Okrouhlého fun-damentálním podmínkou pro úspěšné využití plánovacích regionů v praxi, tedy i zásadním kritériem pro hodnocení „dobrého“ či „špatného“ územního členění, a touto optikou nazíral i na regionalizaci ÚRO. Na Okrouhlého (1947d, 1947e) hod-nocení vhodnosti regionalizace ÚRO pro potřeby oblastního plánování lze dobře dokumentovat dle našeho názoru nejzásadnější vliv plánování na reprezentaci pro-storu, kterým byla jeho kvantifikace s využitím statistických dat.

Propojení statistiky a prostoru v rámci oblastního plánování bylo považováno za nutnou podmínku pro uskutečnění projektu transformace prostoru a společnosti, protože „bez statistického šetření není možná a ani myslitelná žádná metoda jak řídit hospodářské, sociální a kulturní dění k záměrnému a předem vytčenému cíli, to jest, krátce řečeno, k plánu“ (Okrouhlý 1948b, p. 24). Kvantifikace byla podmínkou realizace plánovacího projektu, protože nabízela možnost jak racionálně, exaktně a jednoduše zhodnotit současný stav, odhalit nedostatky a následně stano-vit cíle, jichž má být pomocí plánování dosaženo (např. kvantifikace cílů v rámci dvouletého hospodářského plánu viz zákon 192/1946 Sb.). Zásadní význam a vý-hodu kvantifikace zdůvodňoval Okrouhlý (1948b, p. 25) následujícími slovy: „Číselná hodnota, která vyjadřuje kvantum nebo jakost nějakého hospodářského nebo sociálního jevu, má velikou přednost, protože je krátká a obsažná“. Z tohoto důvodu byla v rámci plánování vytvořena reprezentace prostoru, která zásadním způsobem zjednodušila komplexní a heterogenní prostor do několika měřitelných a z hlediska tvůrce zásadních ukazatelů (obecně viz Murdoch 2006, pp. 132 – 136).

Tento přístup y konkrétní rovině využil Okrouhlý (1947e, 1947d) při svém hod-nocení varianty ÚRO, kde vhodnost územního vymezení zjednodušil na analýzu osmi vybraných statistických údajů, jež dle jeho názoru měly vystihovat populační (porodnost, úmrtnost a kojenecká úmrtnost), sociální (pracující v průmyslu, země-

dělství a peněžnictví) a hospodářskou (hrubý výnos na jeden hektar zemědělské půdy, hrubý výnos na jednu osobu v zemědělství) charakteristiku jednotlivých oblastí (výběr a zdůvodnění jednotlivých ukazatelů viz Okrouhlý 1947d, 1947e, viz také Okrouhlý 1947c).

Proces simplifikace složité reality do několika kvantifikovatelných ukazatelů umožňuje čitelnost (legibility) státního prostoru a jeho zviditelnění jako celku (Scott 1998, p. 87). V obecné rovině je čitelnost prostoru základním předpokladem pro úspěch státních zásahů za účelem jeho transformace, protože vytváří přehledný prostor, který je možné nejen ovládat, ale i měnit (Scott 1998, p. 91, p. 183 a Hannah 2009). Vzhledem ke skutečnosti, že zviditelnění a racionální reprezentace prostoru jsou závislé na využití technik jako je mapování, využití statistických dat či standardizace (Scott 1998, obecně viz pp. 9 – 84), hrají v rámci tohoto procesu hlavní roli ne-lidští aktéři (immutable and combinable mobile), kteří jsou v centrech kalkulace pomocí několikaúrovňového procesu zápisu (inscription) a překladu (translation) zkombinováni a přetvořeni do zjednodušené reprezentace prostoru (Latour 1987, pp. 228 – 241). V našem případě se jednalo především o statistická data o obyvatelstvu a hospodářství a tematické mapy vytvořené na základě statistických analýz. Okrouhlý (1947d, 1947e) hodnotil vhodnost vymezení jednotlivých hospodářských oblastí pomocí analýzy uvedených statistických dat, přičemž využil test významnosti pro určení odlišnosti jednotlivých oblastí od celostátního průměru a variační koeficient pro zhodnocení homogenity regionu a následně svoje výpočty vizualizoval pomocí série tematických map. Na základě těchto tematických map, jež představovaly přehlednou, racionální a zjednodušenou reprezentaci reálného prostoru českých zemí, konstatoval, že regionalizace ÚRO „má značné technické předpoklady býti jádrem budoucího vytvoření hospodářské a sociální struktury našeho státu“ (Okrouhlý 1947e, p. 159, dílčí návrhy úprav viz Okrouhlý 1947c).

ZÁVĚR

Vzhledem ke skutečnosti, že krajská reforma byla přijata brzy po komunistickém převzetí moci, bývá propojení politiky a reformy hodnoceno především prizmatem února 1948, přičemž je tento přístup v mnoha ohledech zcela legitimní (především zrušení samosprávy a centralizace – viz například Illner 1999), ale z hlediska předkládaného tématu je dle našeho názoru nedostatečný. Na předešlých stranách jsme se snažili poukázat na fakt, že při výzkumu vztahu krajské reformy a geografického prostoru je nutné zaměřit pozornost i na období třetí republiky. Primárním důvodem naší teze není skutečnost, že diskuze o podobě potenciální územně správní reformy byla jedním z citlivých témat politické diskuze třetí republiky (viz Kozák 2000), ale tato interpretace vychází z konstatování, že krajská reforma byla produktem politiky prostoru, která se formovala již v období let 1945 až 1948.

V rámci této politiky, jejímž cílem byla komplexní transformace státního prostoru, hrálo ústřední roli plánování. V projektu oblastního plánování došlo k úzkému propojení politiky, odborného vědění a prostoru, přičemž vědění a prostor nelze v žádném případě považovat za apolitické kategorie, ale naopak za prostředky, pomocí nichž mělo být dosaženo politických cílů „ztělesněných“ v proměně společnosti. Oblastní plánování můžeme označit za politickou techniku, která byla jedním z hlavních nástrojů státu, jak ovládat, regulovat a řídit vývoj společnosti skrze prostor (obecně viz např. Huxley 2007 a Moisio a Paasi 2013). V kontextu oblastního plánování nebylo na obyvatelstvo a státní prostor pohlíženo pouze jako na cíle vý-

konu státní moci, ale státní prostor a celá společnost se staly objekty, jež měly být aktivně řízeny a přeměněny do nové, předem určené podoby (Scott 1998, pp. 87 – 88). Z tohoto důvodu můžeme oblastí plánování označit jako projekt kalkulace prostoru (Crampton a Elden 2006), který měl vliv jak na praxi vládnutí, tak i na produkci odborného vědění.

Vzhledem k uvedeným argumentům je dle našeho názoru nutné podrobit revizi i současné hodnocení vztahu politiky a zvoleného vymezení územních jednotek vzniklých v rámci územně správní reformy z roku 1949. Politická motivace je v tomto případě spojována především se snahou zrušit tradiční zemské zřízení a tím oslabit své politické oponenty (více o hodnocení z „moravského“ pohledu viz Pernes 2010). To je opět v rámci naší interpretace sice legitimní, ale ne zcela dostačující pohled. Protože zvolený krajský model byl úzce spojen s problematikou plánování, a to jak při svém vzniku (využití regionalizace ÚRO, která vznikla primárně pro plánovací účely), tak i po svém schválení (v rámci oblastního plánování fungovaly kraje jako plánovací oblasti), je žádoucí na toto územní členění pohlížet i prizmatem plánování a považovat ho celé za politický projekt, jenž měl být využit k cílené proměně společnosti a prostoru. Krajská reforma tedy neměla pouze zrušit staré pořádky spojené se zemským modelem územně správního členění, ale měla taktéž skrze oblastní plánování aktivně přispět k vytvoření nového prostoru a nové společnosti.

Dominantní vliv plánování na produkci odborného vědění o prostoru vedl k tomu co Murdoch (2006, p. 133) nazývá technologické „zkrocení“ (taming) prostoru. Toto „ochocení“ bylo provedeno pomocí kvantifikace prostoru, což dle našeho názoru můžeme považovat za nejzásadnější proměnu v rámci produkce odborného vědění ve sledovaném období. Samozřejmě i dříve lze identifikovat tendence ke kalkulaci prostoru, které jsou v obecné rovině úzce propojeny se zrodem moderního státu a jsou nutnou podmínkou pro uplatnění státní moci (viz Scott 1998 a Crampton a Elden 2006), ale v poválečné době se kvantifikace stala dominantní či dokonce jedinou reprezentací prostoru a její prosazení do praxe díky oblastnímu plánování probíhalo na zcela nové kvalitativní a měřítkové úrovni.

Předkládaný článek je prvním pokusem o zhodnocení vztahu komunistického režimu a prostoru v obecné rovině i krajské reformy z roku 1949 a produkce odborného prostorového vědění v konkrétní rovině. Z tohoto důvodu nemůže, vzhledem ke složitosti a rozsahu tématu, přinést žádné definitivní závěry. Naopak, přináší celou řadu otázek, na které ještě musí být hledána odpověď. Z mnohých můžeme jmenovat například vliv nastíněné reprezentace a konceptualizace prostoru na vývoj geografie jako vědecké disciplíny nebo otázku vývoje, stability či proměny prostorové politiky v průběhu celého období státně socialistické diktatury.

Příspěvek vznikl v rámci projektu MUNI/A/1315/2015 „Integrovaný výzkum environmentálních změn v krajinné sféře Země.“ Tímto autor děkuje za podporu. Taktéž by chtěl poděkovat recenzentům, jejichž připomínky výrazným způsobem ovlivnily finální podobu textu.

LITERATURA

- BARNES, T. J. (2001). 'In the beginning was economic geography' – a science studies approach to disciplinary history. *Progress in Human Geography*, 25, 521-544.
 BARNES, T. J. (2003). The place of locational analysis: a selective and interpretive history. *Progress in Human Geography*, 27, 69-95.

- BARNES, T. J. (2004a). Placing ideas: genius loci, heterotopia and geography's quantitative revolution. *Progress in Human Geography*, 28, 565-595.
- BARNES, T. J. (2004b). The rise (and decline) of American regional science: lessons for the new economic geography? *Journal of Economic Geography*, 4, 107-129.
- BARNES, T. J. (2006). Geographical intelligence: American geographers and research and analysis in the Office of Strategic Services 1941 – 1945. *Journal of Historical Geography*, 32, 149-168.
- BARNES, T. J. (2008a). Geography's underworld: the military – industrial complex, mathematical modelling and the quantitative revolution. *Geoforum*, 39, 3-16.
- BARNES, T. J. (2008b). History and philosophy of geography: life and death 2005 – 2007. *Progress in Human Geography*, 32, 650-658.
- BARNES, T. J., FARISH, M. (2006). Between regions: science, militarism, and American geography from World War to Cold War. *Annals of the Association of American Geographers*, 96, 807-826.
- BARON, N. (2007). New spatial histories of twentieth century Russia and the Soviet Union: Surveying the landscape. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 55, 374-400.
- BENNETT, R. J. (1989). *Territory and administration in Europe*. London (Pinter Publishers).
- BLAŽEK, J. (1946). Doprava a oblastní rozložení průmyslu. *Československý průmysl*, 2, 258-261.
- BLAŽEK, M. (1954). K otázkám rajonizace v Československu. *Politická ekonomie*, 2, 38-54.
- BRAVO, M. (1999). Ethnographic navigation and the geographical gift. In Livingstone, D. N., Withers, CH. W. J., eds. *Geography and enlightenment*. Chicago. (University of Chicago Press), pp.199-235.
- BRENNER, C. (2015). *Mezi Východem a Západem: České politické diskurzy 1945 – 1948*. Praha (Argo).
- BRENNER, N. (1997). State territorial restructuring and the production of spatial scale: urban and regional planning in the Federal Republic of Germany, 1960 – 1990. *Political Geography*, 16, 273-306.
- BRENNER, N. (2004). *New state spaces: urban governance and the rescaling of statehood*. Oxford, New York (Oxford University Press).
- BRENNER, N., ELDEN, S. (2009). Henri Lefebvre on state, space, territory. *International Political Sociology*, 3, 353-377.
- BRENNER, N., JESSOP, B., JONES, M., MACLEOD, G. (2003). Introduction: state space in question. In Brenner, N., Jessop, B., Jones, M., Macleod, G., eds. *State/space: a reader*. Oxford (Blackwell), pp.1-25.
- CALLON, M. (1986). Some elements of a sociology of translation: domestication of the scallops and the fishermen of St Brieuc Bay. In Law, J., ed. *Power, action, and belief: a new sociology of knowledge?* London (Routledge), pp.196-223.
- CRAMPTON, J. W., ELDEN, S. (2006). Space, politics, calculation: an introduction. *Social and Cultural Geography*, 7, 681-685.
- DANIEL, J. (2013). Reconstruction of the discussion on the final delimitation of regions in the year 1949: a contribution to the development of the regional administrative division of the Czech lands. *Acta Universitatis Palackianae Olomucensis – Geographica*, 44, 111-124.
- DĚDINA, V. (1921). Rozčlenění státního území Československého. *Sborník Československé společnosti zeměpisné*, 27, 29-31.
- DĚDINA, V. (1927). Přirozené kraje a oblasti v Československu. *Sborník Československé společnosti zeměpisné*, 30, 21-25.
- DĚDINA, V. (1929). Regionální členění Československa. *Sborník Československé společnosti zeměpisné*, 35, 89-92.
- DOMANSKÝ, K. (1948). Územní členění státu a jeho význam správní, politický a hospodářský. *Plánované hospodářství*, 1, 205-206.

- ELDEN, S. (2004). *Understanding Henri Lefebvre: theory and possible*. London, New York (Continuum).
- ELDEN, S. (2007). There is a politics of space because space is political. *Radical philosophy review*, 10, 101-116.
- FORMÁNEK, V. (1947). K oblastnímu plánování. *Nové hospodářství*, 3, 105-107.
- FREJKA, L. (1946). Jak se bude odborově a oblastně plánovat. *Tvorba*, 14, 234-252.
- FREJKA, L. (1947). O významu dvouletého plánu. *Nová mysl*, 1, 32-45.
- GYÓRI, R., GYURIS, F. (2015). Knowledge and power in Sovietized Hungarian geography. In Meusbürger, P., Gregory, D., Suarsana, L., eds. *Geographies of knowledge and power, Knowledge and Space*, 7. Dordrecht (Springer), pp. 203-233.
- GYURIS, F., GYÓRI, R. (2013). Sovietized science at the service of "socialist national economy". The example of Hungarian geography, 1945 – 1960. *Berichte zur deutschen Landeskunde*, 87, 7-25.
- HANNAH, M. G. (2009). Calculable territory and the West German census boycott movements of the 1980s. *Political Geography*, 28, 66-75.
- HEFFERNAN, M. (2000). Mars and Minerva: centres of geographical calculation in an age of total war. *Erdkunde*, 54, 320-333.
- HLEDÍKOVÁ, Z., JANÁK, J., DOBEŠ, J. (2005). *Dějiny správy v českých zemích od počátků státu po současnost*. Praha (NLN).
- HRUŠKA, E. (1948). Poznámky ke strukturním změnám v prostoru vyvolaných industrializací. *Plánované hospodářství*, 1, 186-190.
- HRUŠKA, E. (1951). Problematika oblastního a územního plánování a účast geografů při plánování. *Sborník Československé společnosti zeměpisné*, 56, 78-89.
- HUŠEK, P. (1947). Slabé české kraje v hospodářském plánu. *Československý průmysl*, 3, 166-169.
- HUXLEY, M. (2007). Planning, space and government. In Cox, K. R., Low, M., Robinson, J., eds. *The Sage handbook of political geography*. London (Sage), pp.123-140.
- CHRASTINA, P. (2004). Historická geografia na Slovensku: minulosť, súčasnosť a perspektívy. *Historická geografie*, 33, 420-432.
- ILLNER, M. (1999). Territorial decentralization: an obstacle to democratic reform in central and eastern Europe. In Kimball, J. D., ed. *The transfer of power. Decentralization in Central and Eastern Europe*. Budapest (The Local Government), pp.7-42.
- JELÍNEK, P. (1947). O regionálním průzkumu. *Nové hospodářství*, 3, 161-162.
- JÖNS, H. (2011). Centre of calculation. In Agnew, J. A., Livingstone, D. N., eds. *The Sage handbook of geographical knowledge*. London (Sage), pp.158-170.
- KOBZAR, V. (1946). Plánování územního rozmístění průmyslových podniků. *Průmyslový věstník*, 33, 828-831.
- KORČÁK, J. (1933). Regionální členění Československa. In *Sborník II. sjezdu československých geografů v Bratislavě 1933. Zeměpisné práce*, 6. Bratislava, pp.161-163.
- KORČÁK, J. (1934). Regionální členění Československa. *Statistický obzor*, 15, 416-434.
- KORČÁK, J. (1936). Výsledek II. ankety o regionálním členění Československa. In Švambera, V., Kuchař, K., eds. *Sborník III. sjezdu československých geografů v Plzni 1935. Travaux géographiques tchèques*, 16. Praha (Geografický ústav Karlovy university), pp. 108-111.
- KORČÁK, J. (1938). Modifikace historického rozdělení krajového. In Koláček, F., Krejčí, J., Semerád, A., Vitásek, F., eds. *Sborník IV. sjezdu československých geografů v Olomouci 1937*. Brno (Odbor Československé společnosti zeměpisné), pp.103-105.
- KORČÁK, J. (1958). Vývoj metod regionálního členění ČSR. *Hospodářsko-geografická členění Československé republiky: sborník o I. vědecké konferenci hospodářských geografů ČSR, Liblice 1956*. Praha (ČSAV), pp.18-32.
- KOZÁK, J. (2000). Spory o krajské zřízení 1946–1948. *Politologická revue*, 6, 61-75.
- KRATOCHVIL, J. (1946a). O nové rozmístění průmyslu. *Průmyslový věstník*, 33, 121-130.

- KRATOCHVIL, J. (1946b). Pomáháme zanedbaným krajům. *Průmyslový věstník*, 33, 891-892.
- LATOUR, B. (1987). *Science in action: how to follow scientists and engineers through society*. Cambridge Mass. (Harvard University Press).
- LAW, J. (1992). Notes on the theory of the actor-network: ordering, strategy, and heterogeneity. *Systems practice*, 5, 379-393.
- LAW, J. (2006). Traduction / Trahison: notes on ANT. *Convergencia*, 42, 47-72.
- LAW, J. (2009). Actor network theory and material semiotics. In Turner, B. S., ed. *The new Blackwell companion to social theory*. Oxford (Wiley-Blackwell), pp.141-158.
- LEFEBVRE, H. (2001). Comments on a new state form. *Antipode*, 33, 769-782.
- LEFEBVRE, H. (2009). *State, space, world*. Minneapolis (University of Minnesota Press).
- LIVINGSTONE, D. N. (1993). *The geographical tradition: episodes in the history of a contested enterprise*. Oxford (Wiley-Blackwell).
- LIVINGSTONE, D. N. (2003). *Putting science in its place: geographies of scientific knowledge*. Chicago (University of Chicago Press).
- MAIWALD, K. (1945). K otázce oblastního rozložení průmyslové výroby. *Československý průmysl*, 1, 4-7.
- MARTIN, K. (1946a). Dvouletka si vyžaduje tvoření oblastí. *Výstavba Slovenska*, 1, 2-5.
- MARTIN, K. (1946b). Hospodářské oblasti v dvouletém plánu: oblastní úkoly. *Průmyslový věstník*, 33, 869-879.
- MEREDA, J. (1948). Krajová hlediska v hospodářském plánu. *Československý průmysl*, 4, 285-289.
- MEUSBURGER, P., LIVINGSTONE, D. N., JÖNS, H., eds. (2010). *Geographies of science. Knowledge and Space*, 3. Dordrecht (Springer).
- MINISTERSTVO VNITRA (1948). Územní organizace krajů: návrh Ústřední rady odborů. *Národní archiv, fond 1075/3 Ministerstvo vnitra I – nová registratura 1936 – 1950*, inv. č. 1612, sign. B 2112/4, kart. č. 1962.
- MOISIO, S., PAASI, A. (2013). From geopolitical to geoeconomic? The changing political rationalities of state space. *Geopolitics*, 18, 267-283.
- MOL, A. (2010). Actor-network theory: Sensitive terms and enduring tensions. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie. Sonderheft*, 50, 253-269.
- MURDOCH, J. (2006). *Post-structuralist geography: a guide to relational space*. London, Thousand Oaks (Sage).
- OKROUHLÝ, J. (1946). Českomoravská vysočina a dvouletý plán. *Československý průmysl*, 2, 404-405.
- OKROUHLÝ, J. (1947a). Funkce průmyslových investic v prostorovém plánování. *Československý průmysl*, 3, 342-345.
- OKROUHLÝ, J. (1947b). Kvalitativní charakter regionálního plánování. *Nové hospodářství*, 3, 162-163.
- OKROUHLÝ, J. (1947c). Návrh oblastního rozdělení a jeho problematika. *Nové hospodářství*, 3, 226-230.
- OKROUHLÝ, J. (1947d). Oblastní rozdělení českých zemí a jeho charakter I. *Nové hospodářství*, 3, 107-112.
- OKROUHLÝ, J. (1947e). Oblastní rozdělení českých zemí a jeho charakter II. *Nové hospodářství*, 3, 154-159.
- OKROUHLÝ, J. (1948a). Mzdová struktura a plánování. *Plánované hospodářství*, 1, 76-78.
- OKROUHLÝ, J. (1948b). *O oblastním plánování*. Praha (Státní úřad plánovací).
- OKROUHLÝ, J. (1948c). Problémy regionálního plánování průmyslu v pětiletém plánu. *Československý průmysl*, 4, 321-324.
- OKROUHLÝ, J. (1948d). Regionální plánování v pětiletce. *Nové hospodářství*, 4, 68-69.
- OKROUHLÝ, J. (1948e). Úkoly územního plánování. *Plánované hospodářství*, 1, 181-186.
- PERNES, J. (2010). Příliš nebezpečná Morava? Moravský patriotismus v poválečném Československu (1945 – 1989). *Soudobé dějiny*, 17, 392-420.

- POWELL, R. C. (2007). Geographies of science: histories, localities, practices, futures. *Progress in Human Geography*, 31, 309-329.
- RÁKOSNÍK, J. (2010a). Dlouhá 30. léta (1929 – 1945): konceptuální přístupy k transformaci modernity. *Dějiny – teorie – kritika*, 7, 222-238.
- RÁKOSNÍK, J. (2010b). *Sověťizace sociálního státu: lidově demokratický režim a sociální práva občanů v Československu 1945 – 1960*. Praha (Filozofická fakulta Univerzity Karlovy).
- ŘÍPA, J. (1948). Zakotvení hospodářského plánování v ústavě. *Plánované hospodářství*, 1, 31-40.
- SCOTT, J. C. (1998). *Seeing like a state: how certain schemes to improve the human condition have failed*. New Haven (Yale University Press).
- SEMOTANOVÁ, E., CHROMÝ, P. (2012). Development and current trends of the Czech historical geography. *Historická geografie*, 1, 9-34.
- SHELLE, K. (2005). *Vývoj veřejné správy v letech 1848 až 1990*. Praha (Eurolex Bohe-mia).
- SPURNÝ, M. (2010). Sudety: laboratoř budoucnosti: Poválečné vize směřování českého pohraničí. *Dějiny a současnost*, 32, 14-17.
- SPURNÝ, M. (2011). *Nejsou jako my: Česká společnost a menšiny v pohraničí (1945 – 1960)*. Praha (Antikomplex).
- ŠULC, D. (1946). Regionálne členenie Slovenska v plánovitom hospodárstve. *Výstavba Slovenska*, 1, 12-16.
- VERBÍK, A. (1980). Dvouletý hospodářský plán a industrializace hospodářsky slabých krajů českých zemí. *Hospodářské dějiny*, 6, 5-99.
- VOJNAR, E. (1947). Zemské či krajské zřízení: velký otazník nové ústavy. *Cíl*, 3, 102-103.
- Von ARBURG, A. (2003). Tak či onak: Nucené přesídlení v komplexním pojetí poválečné sídelní politiky v českých zemích. *Soudobé dějiny*, 10, 253-292.
- Von ARBURG, A., STANĚK, T. (2010). *Vysídlení Němců a proměny českého pohraničí 1945-1951: Dokumenty z českých archivů, I.: úvod k edici*. Středokluky (Susa).
- ZÁKON 192/1946 Sb. *Zákon o dvouletém hospodářském plánu*.
- ZÁKON 280/1948 Sb. *Zákon o krajském zřízení*.

Jan Daniel

ADMINISTRATIVE REGIONS AND PLANNING: THE 1949 CZECHOSLOVAK ADMINISTRATIVE REFORM IN THE CONTEXT OF THE PRODUCTION OF SCIENTIFIC KNOWLEDGE DURING THE PERIOD OF THE THIRD REPUBLIC (1945 – 1948)

The author attempts to link the research on territorial administrative division to the research on the history of geographical thought using the example of the 1949 Czechoslovak administrative reform. The issue of the influence of contemporary scientific knowledge on the output of the reform is discussed using the inspiring approaches of science and technological studies. Therefore the attention is not paid primarily to the approved delineation of regions, but to the expert regionalization, which became the basis for the discussion on the final delineation of regions (so called Central Trade Union Council regionalization). This regionalization was selected from several variants, it was successful in the contest of scientific knowledge, and therefore it can be identified with the contemporary dominant scientific knowledge as far as the issue of spatial division is concerned.

The 1949 administrative reform was implemented soon after the communist coup of February 1948 and it is traditionally viewed as a consequence of this event. This approach is not sufficient regarding the spatial aspects of the reform and it is also necessary to draw attention to the period of the third republic (1945 – 1948). This statement is also proved by the fact that the Central Union Council regionalization dates back to 1946 in the context of

realization of the two-year economic plan. The territorial administrative reform is not seen as a single act, but as a part of a wider project of the transformation of the state's space, which was closely linked to the process of the transformation of Czechoslovak society after the Second World War. New spatial imagination was created in the discourse dimension of the state's space, which was related to the requirement to reject the existing capitalist (unjust) development and to create a new socialist (equitable) space. In this imagination the central role was played by the planning, which was considered as the main tool for the creation of a new space.

In the context of the project of the transformation of the state's space a new production network of dominant knowledge was formed, when a crucial connection occurred: a linkage between planning and the issue of division of space. Narrowing of the issue of space down to the issue of planning led to new approaches to the division of space and significantly influenced the conceptualization and representation of space and its division. The new objective of regionalization was the formation of new territorial units, which could be used for regional planning. The region was understood as a tool to reach the planning objectives.

With the issue of the division of space the CUC variant helped to promote the opinion that in order to reach the planning objective socially and economically homogeneous regions have to be used. These regions were considered to represent a crucial precondition for the fulfilment of the main objective of regional planning, namely levelling of economic and social condition in the whole territory of the country.

The most significant influence of the planning of the representation of space was its quantification by mathematical procedures and statistical data. The process of simplification of a complex reality into several quantifiable indexes enabled the legibility of the state's space. In general this legibility of space is a basic precondition for the success of state interventions in its transformation, because it created a well-arranged space, which can be not only commanded but also transformed. Therefore the quantification of space played the key role in the planning project, because it represented a necessary precondition for the realization of planning in practice.

In the project of regional planning policy, scientific knowledge and space were closely interlinked, when knowledge and space cannot be considered as apolitical categories, on the contrary they were tools, which helped to reach political objectives embodied in the transformation of a society. Administrative reform was not only to revoke old territorial administrative division, but also to actively contribute to the creation of a new space and a new society through territorial planning.